माण्डुक्योपनिषद्

मण्डूक म्हणजे बेडूक. आता ह्या उपनिषदाला माण्डुक्योपनिषद् असे नाव का दिले असावे असा प्रश्न सहाजिकच आपल्या मनात येतो. कदाचित त्याचे उत्तर उपनिषद् वाचता वाचता समजावे. या उपनिषदात फक्त 12 मंत्र आहेत.

इयं कैवल्यमुक्तिस्तु केनोपायेन सिद्धयति।

माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये ॥ मुक्तिकोपनिषद् 26 ॥

आपल्याला मोक्ष कसा मिळेल? केवळ माण्डुक्योपनिषद् च्या अभ्यासाने मोक्षाची इच्छा करणाऱ्याला मुक्ती मिळेल.

मुक्तिकोपनिषदातील श्रीराम आणि हनुमान यांच्यामधील संवादानुसार मोक्षप्राप्तीसाठी हे एकच उपनिषद् पुरेसे आहे असे प्रभू श्रीरामांनी म्हटलेले आहे. मुक्तिकोपनिषदातील ११ मुख्य उपनिषदांमध्ये मांडूक्य उपनिषदाचा पहिला क्रमांक आहे.

आदि शंकराचार्य यांचे गुरु श्री गोविन्द नाथ. आचार्य गोविन्द नाथ यांचे गुरु आचार्य गौंडपाद नाथ. आचार्य गौंडपाद नाथ यांनी माण्डुक्योपनिषदावर कारिका लिहिली आहे. आदि शंकराचार्यांचे ह्या कारिकेवरील भाष्य सर्वांना माहित आहे.

श्री गौडपादाचार्य आणि श्री आदी शंकराचार्य यांची गुरुशिष्यपरंपरा विशद करणारा एक श्लोक आहे. तो खालीलप्रमाणे :

ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्द योगिन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून् सन्ततमानतोऽस्मि ॥

हे उपनिषद् ओम् (ॐ) या अक्षराची चर्चा करते.

जेव्हा ब्रह्मदेवांना श्रीविष्णूंनी सृष्टी ची रचना करण्यास सांगितले तेव्हा ब्रह्म देवांच्या मनात चलबिचल होऊ लागली. त्यावर श्रीविष्णूंनी त्यांना ॐ चा जप करण्यास सांगितले. सृष्टीतील विविध घटकांचा वापर करून त्यांनी मानवनिर्मिती केली त्यावेळी मुखातून अखंड ॐ चा जप चालूच होता. त्यामुळे निर्माण झालेल्या प्रत्येक गोष्टीत ॐ चा अंश उतरला.

ॐ काराला काळाच्या मर्यादा नाहीत. त्याला त्रिकालातीत असे संबोधले जाते.

अ उ आणि म अशा तीन अक्षरांपासून तयार झालेला ॐ, जीभेच्या वापराशिवाय उच्चारता येतो. मुक्या माणसाला सुद्धा त्याचा उच्चार करणे शक्य आहे.

ॐ चा अध्यात्मिक अर्थ ह्या उपनिषदामुळे आपल्याला समजेलच.

या उपनिषदात जरी 12 च मंत्र असले तरी

श्री गौड़पादांनी माण्डुक्योपनिषदावर एकूण 215 कारिका लिहिताना 4 प्रकरणे लिहिली आहेत.

1. आगम प्रकरण - 29 (वैदिक साक्ष्य वर आधारित अध्याय)

2. वैतथ्य प्रकरण-38 (भ्रमावर आधारित अध्याय)

3. अद्वैत प्रकरण-48

4. अलातशांति प्रकरण-100

ह्या उपनिषदाचा अभ्यास करताना ह्या प्रकरणांचा अभ्यास अनिवार्य आहे.

आगम गम् धातु म्हणजे जाणे. आ+गम् म्हणजे येणे. जे ऋषींच्या मुखातून बाहेर पडले आहे ते.

वैतथ्य म्हणजे विपरीत तत्थ्य, मिथ्यात्व

अद्वैत चा सहज समजणारा अर्थ म्हणजे ब्रह्म.

अलातशांति म्हणजे ज्ञानप्राप्ती झाल्यावर मिथ्या गोष्टींचे निराकरण.

भिंगोरी निधिये पडली । ते गमे भूमीसी जैसी जडली ।

तैसी वेगातिशयो भुली । होतु जाय ॥ किंवा

आंधारे भोवडितां कोलती । ते दिसे जैसी आयती । चक्राकार ॥ ज्ञानेश्वरी 15.136।।

ह्या उपनिषदाचा शांतिमंत्र

खालीलप्रमाणे

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥1 ॥

ॐ इति एतत् अक्षरम् इदं सर्वं तस्य उपव्याख्यानं भूतं भवत् भविष्यत् इति सर्वम् ओङ्कारः एव। यत् अन्यत् च त्रिकालातीतं तत् अपि ओङ्कारः एव ॥

ॐ

इदम् हे इदम् नपु. प्र. ए. व.

सर्वं सर्व नपु. प्र. ए. व.

इति असे अव्यय

एतत् हे एतद् नपु. प्र. ए. व.

अक्षरम् अक्षर नपु. प्र. ए. व.

तस्य त्याचे तद् नपु. ष. ए. व.

उपव्याख्यानम् स्पष्टीकरण उप+व्याख्यान नपु. प्र. ए. व.

भूतम् घडलेले भूत नपु. प्र. ए. व.

भवत् भू धातु होणे + शतृँ प्रत्यय भ्वादिः नपु. प्र. ए. व.

भविष्यत् घडणारे भविष्यत् नपु. प्र. ए. व.

इति असे अव्यय

सर्वम् सर्व नपु. प्र. ए. व.

ओङ्कारः ॐ

एव नक्की अव्यय

अन्यत् इतर अन्य नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

यत् जे यत् नपु. प्र. ए. व.

त्रिकालातीतं तीनही काळात त्रिकाल+अतीत नपु. प्र. ए. व.

तत् ते तत् नपु. प्र. ए. व.

अपि सुद्धा अव्यय

ओङ्कारः ॐ

एव नक्कीच अव्यय

ॐ ह्या अक्षरापासून बहुतेक सर्व मंत्रांची सुरवात होते तशीच ती येथे सुद्धा झाली आहे. पण त्यापलीकडे जाऊन ॐ ची व्याप्ती ह्या मंत्रात सांगितली आहे. सृष्टीच्या निर्मितीच्या सुरवातीला ॐ असा कंपित ध्वनी निर्माण झाला असावा असे म्हणतात. ज्ञानेश्वरांना ॐकारात 3 अक्षरे दिसली अ उ म. अकार उकार आणि मकार या तीन अक्षरांनी तयार झालेला हा ॐ. तीन ध्वनी पासून तयार झालेले एकमेव अक्षर. क्षर न होणारे म्हणजे न झिजणारे ते अक्षर. हे त्याचे नाव आणि वैशिष्ट्यपूर्ण रूप सुद्धा आहे. ॐ राचे विविध अर्थ सांगितले जातात.

अ म्हणजे अंधकार, अज्ञान, उ म्हणजे रजोगुण गतिशीलता,

म म्हणजे सत्व, शुद्धता, प्रकाश.

अ = ब्रह्मा (निर्माता), उ = विष्णु (परिरक्षक), म = शिव (विध्वंसक)

अ = वर्तमान, उ = भूत, म = भविष्य

अ = जागृत अवस्था ,

उ = स्वप्नावस्था

म = गाढ निद्रा

पतंजली ऋषींनी ओंकारासाठी प्रणव हा शब्द योजिला आहे. प्रणव म्हणजे भगवन्तासाठी उच्चारलेला स्तुतिपर शब्द.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 8 व्या अध्यायाचे अक्षरब्रह्म योग असे नाव आहे.

खूप मोठे विधान ह्या मंत्रात केले आहे ते शास्त्रीय दृष्ट्या समजावून सांगणे कठीण आहे. परन्तु निराकार निर्गुण परमेश्वराचे हे ध्वनीस्वरूप आहे असा अर्थ घेतला तर ह्या मंत्राचा अर्थ पटू शकतो.

ध्वनी च्या निर्माण प्रक्रियेचा विचार करता अकार आपल्या स्वरयंत्रापासून तर मकार औष्ठ्य म्हणजे ओठांचा वापर करून उच्चारला जातो म्हणजे आपली संपूर्ण ध्वनी निर्मिती ची यंत्रणा ॐ ने व्यापून टाकली आहे. परमात्म्याचे सर्वव्यापी स्वरूप असे प्रतीत होते.

ब्रह्माचे वर्णन निरनिराळ्या श्रुतींमधे खालील प्रमाणे केले आहे.

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ॥ कैवल्योपनिषद् 23॥

ना पृथ्वी ना पाणी ना अग्नी ना वायू ना आकाश.

पंचमहाभूतांना प्रकृति असे म्हणतात.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम् निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ कठोपनिषद् 1.3.15॥

जो अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अक्षय तसेच रसहीन नित्य आणि गन्धरहीत, अनादी, महत् तत्त्वाच्या पलिकडचा निश्चल आहे त्याला जाणून पुरुष मृत्यू च्या जबड्यातून मुक्त होतो.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥मुण्डकोपनिषद् 1.1.6॥

जे अदृश्य अग्राह्य अगोत्र अवर्ण आहे, ज्याला डोळे कान हात पाय नाहीत ते नित्य आहे सर्व रूपांत व्यक्त होणारे आहे. सर्वव्यापी आहे आणि सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे. असे ते अविनाशी तत्त्व संपूर्ण निर्मितीचे मूळ उगमस्थान आहे हे विवेकी पुरुष जाणतात.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो

न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्।

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥केनोपनिषद् 1.3।।

जेथे दृष्टी जात नाही न वाचा न मन. आपण ते जाणू शकत नाही, दुसऱ्याला शिकवू शकत नाही. जे माहित आहे त्यापेक्षा निराळे आणि जे माहित नाही त्यापेक्षाही निराळे. ज्यांनी ते आम्हाला सांगितले, ते त्यांच्या गुरूंनी ऐकले होते.

अशा ह्या परमात्म्याचा एकमेव हुंकार म्हणजे ॐ.

ज्याचा उच्चार मुक्या व्यक्तीला सुद्धा करता येतो जे शास्त्रीय सत्य आहे.

परमात्म्याची वैशिष्ट्ये ॐकारात भरून राहिली आहेत.

येथे वापरलेले इदम् हे सर्वनाम आपली ओंकाराशी असणारी जवळीक दर्शवतो.

ह्या मंत्रात ॐ त्रिकालातीत आहे असे म्हटले आहे म्हणजे काळ, स्थळ आणि कारण ह्यांच्या सुद्धा पलिकडे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ॐ हे एक अक्षर आहे. त्याचे विवेचन या ठिकाणी करण्यात आले आहे. भूत, वर्तमान आणि भविष्य काळी, जे होऊन गेले, आता आहे आणि पुढेही असेल ते सर्व ॐ कारच होय. याशिवाय दुसरे त्रिकालातीत असणारे देखील ॐ कारच आहे.

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाद् ॥2॥

एतत् सर्वं हि ब्रह्म। सः अयम् आत्मा चतुष्पात् ॥

एतत् हा एतद् नपु. प्र. ए. व.

सर्वं सर्व नपु. प्र. ए. व.

हि

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

अयम् हा इदम् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपु. प्र. ए. व.

सः तो तद् पु. प्र. ए. व.

अयम् हा इदम् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

चतुष्पात् चतुष्पाद् नपु. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आपण ओंकाराची व्याप्ती समजून घेतली. आता आणखी विस्ताराने आपल्याला ॐ समजून घ्यायचा आहे. ह्या मंत्रातील चतुष्पाद् ह्या शब्दाचा अर्थ समजून घ्यायला हवा. आपल्याला ॐ मध्ये समाविष्ट असलेले चार भाग माहीत आहेत. यामध्ये अ, उ, म् आणि अनुस्वार यांचा समावेश होतो. त्या विशिष्ट आकारामागे काही विशिष्ट संकल्पना आहेत. यांनाही पाद अशीच संज्ञा आहे. ॐ काराचे सूक्ष्म आणि स्थूल स्वरूप समजावे म्हणूनच केवळ हे चार पाद मानण्यात आले असावेत. या सर्वांची ओळख पुढील मंत्रापासून करून देण्यात आली आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे सर्व ब्रह्म आहे. हा आत्माही ब्रह्मच आहे. या आत्म्याचे चार भाग आहेत.

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ 3 ॥

जागरितस्थानः बहिः प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥

जागरितस्थानः जागृत अवस्था हे कार्य जागरितस्थान पु. प्र. ए. व.

बहिष्प्रज्ञः बाह्य जगाचे ज्ञान असणारा बहिष्प्रज्ञ पु. प्र. ए. व.

सप्ताङ्गः सात अंगे असणारा सप्ताङ्ग पु. प्र. ए. व.

एकोनविंशतिमुखः एकोणीस मुखे असणारा एकोनविंशतिमुख पु. प्र. ए. व.

स्थूलभुक् भौतिक सुख उपभोगणारा स्थूलभुज् नपु. प्र. ए. व.

वैश्वानरः वैश्वानर पु. प्र. ए. व.

प्रथमः प्रथम पु. प्र. ए. व.

पादः भाग पाद पु. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आपण आत्म्याचे चार विभाग आहेत असे वाचले, ते अर्थातच एकमेकांपासून वेगळे नाहीत तर एकात एक गुंफलेले आहे. त्यांचे अंतरंग एकच मात्र बाह्यरूपे निराळी आहेत आपापल्या कार्यानुसार. जिवंत माणसाच्या, प्रामुख्याने तीन अवस्था दिसून येतात. जाग्रत अवस्था, स्वप्नावस्था आणि सुषुप्ति म्हणजे गाढ झोप.

ह्या मंत्रात जागृत अवस्थेचे वर्णन केले आहे, त्याला प्रथम पाद म्हणजे वैश्वानर असे म्हटले आहे. जागृत अवस्था म्हणजे आपली सामान्य अवस्था ज्यामधे आपण आपली दैनंदिन कर्म करत असतो जसे चालणे बोलणे खाणे पिणे वगैरे. त्याच बरोबर आपण बाह्य जगाचे ज्ञान घेत असतो. असे ज्ञान घेत असतानाच आपले मन माया शक्ती च्या प्रभावाखाली येत असते.

वैश्वानर हा संपूर्ण विश्वातील अग्नी किंवा ऊर्जा आहे, जो प्रत्येक जीवामध्ये असतो. त्याचे अनेक ठिकाणी उल्लेख वाचायला मिळतात.

वैश्वानरः प्रविष्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।।

तस्यैतां शांतिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ कठोपनिषद् 1.1.7।।

ब्राह्मण अतिथि होऊन अग्नी सारखा घरात प्रवेश करत असतो. साधूपुरूष त्या अतिथीची शांती करतो. हे वैवस्वता! शांती करण्यासाठी पाणी घेऊन ये.

जे पवित्रपणें वैश्वानर, जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर ज्ञातेपणें दृष्टीसमोरे, ब्रह्मांड न ये ||दासबोध दशक पहिला : स्तवननाम ||1|| समास सहावा : श्रोतेजनस्तवन 7||

ते अग्नीसारखे पवित्र असतात तर स्फूर्तिरुपी किरणांचे सूर्यच वाटतात. ज्याप्रमाणें सूर्यापासून प्रकाशकिरणें अखंड बाहेर पडतात त्याचप्रमाणें त्यांची स्फूर्ति सदैव जागी असते. त्यांचे ज्ञान इतकें अमर्याद असतें कीं त्यांच्या दृष्टीनें आपलें हें विश्व अगदीच क्षुल्लक समजलें जातें.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।।श्रीमद्भगवद्गीता । 15.14।।

सजीवांच्या शरीरात राहणारा मी प्राण अपान यांनी युक्त असा वैश्वानर चार प्रकारचे अन्न पचवतो.

तटिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं

निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम् महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा

महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीम्॥ सौंदर्यलहरी 21।।

देवीला उद्देशून लिहिलेल्या श्लोकात वीजेसारखी चमकणारी, तपस्येमुळे तेजोमय, चंद्रासारखी शीतल, अग्नीप्रमाणे तेजस्वी सहा कमळाच्या पाकळ्यांवर विराजमान अशी अद्भुत सौंदर्यवती आहे.

छांदोग्य उपनिषदातील 5 व्या अध्यायातील 13 व्या खंडात वैश्वानर ला विश्वरूप असे संबोधले आहे आणि त्याची पूजा केली असता त्यापासून होणाऱ्या लाभांचे वर्णन केले आहे.

शब्दकोशात वैश्वानर शब्दाचे तीन अर्थ सांगितले आहेत. 1. जो सर्वांमधे आहे. 2. जो सर्वांचे नेतृत्व करतो आणि 3. सर्वांचा मित्र. थोडक्यात तो सार्वभौमिक आहे.

अशा ह्या वैश्वानराला सात अंगे आहेत, अर्थातच त्यायोगे बाह्य जगताचे ज्ञान होणार आहे.

आकाश म्हणजे वैश्वानराचे मस्तक, सूर्य वैश्वानराचे डोळे, वायु म्हणजे वैश्वानराचा श्वास, अग्नि वैश्वानराचे हृदय, जल वैश्वानराचे पोट, पृथ्वी वैश्वानराचे पाय, अंतरिक्ष हे वैश्वानराचे शरीर असे म्हटले आहे.

अशा ह्या वैश्वानराला एकोणीस मुखे आहेत.

त्यांची नावे पुढिल प्रमाणे

5 ज्ञानेन्द्रिये नाक कान डोळे जीभ आणि त्वचा

5 कर्मेन्द्रिये हात, पाय, गुदद्वार, जननेंद्रिय आणि तोंड.

पंचप्राण प्राण, अपान, समान, व्यान आणि उदान

मन, बुद्धी चित्त आणि अहंकार. ह्या एकोणीस मुखांच्या साहृयाने आपण आत्म्याचा बाहेरील जगाशी संबंध प्रस्थापित करतो..

जागृत अवस्थेत आपल्या देहात कार्य करणारा हा आत्मा सृष्टीचा उपभोग घेत आहे आणि ज्ञान प्राप्त करत आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जागृत अवस्था हे ज्याचे कार्य क्षेत्र, जो बाह्य जगताचे ज्ञान प्राप्त करून घेतो, ज्याला सात अंगे आणि एकोणीस मुखे आहेत असा स्थूल (भौतिक) जगाचा उपभोग घेणारा, आत्म्याचा प्रथम भाग म्हणजे वैश्वानर.

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥4 ॥

स्वप्नस्थानः अन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसः द्वितीयः पादः ॥

स्वप्नस्थानः स्वप्नावस्था हे कार्यक्षेत्र स्वप्नस्थान पु. प्र. ए. व.

अन्तप्रज्ञः आंतरिक विषयांची जाण असणारा अन्तष्प्रज्ञ पु. प्र. ए. व.

सप्ताङ्गः सात अंगे सप्ताङ्ग पु. प्र. ए. व.

एकोनविंशतिमुखः एकोणीस मुखे एकोनविंशतिमुख पु. प्र. ए. व.

प्रविविक्तभुक् विषय स्पर्श रहित सूक्ष्म विषय भोगणारा प्रविविक्तभुज् नपु. प्र. ए. व.

प्र+वि+विच धातु अलग करणे +क्तः प्रत्यय

तैजसः तेजस्वी तैजस पु. प्र. ए. व.

द्वितीयः दुसरा द्वितीय पु. प्र. ए. व.

पादः भाग पाद पु. प्र. ए. व.

आत्म्याच्या चार पदांपैकी दुसऱ्या पदाचे विवेचन आपण ह्या मंत्रात वाचणार आहोत, त्याला तैजस असे म्हटले आहे. पहिला पाद म्हणजे वैश्वानर जो स्थूल विषयांचा उपभोक्ता आहे. दुसऱ्या पादात आपल्या स्वप्नावस्थेचे वर्णन केले आहे. त्यासाठी माणसाला आधी झोप आली पाहिजे.

तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । स्वपितीत्याचक्षते ॥ प्रश्नोपनिषद् 4.2।।

प्रश्नोपनिषदात निद्रेचे अतिशय समर्पक वर्णन केले आहे. जेव्हा (जागृत अवस्थेत अनेक कर्मे करणारी इन्द्रिये) सर्व इन्द्रिये एका मनोरूपी देवाच्या ठिकाणी एकरूप होतात तेव्हा तो झोपी गेला आहे असे म्हणतात.

मनी वसे ते स्वप्नी दिसे असे म्हणतात पण कधीकधी जगात, अस्तित्वात नसणाऱ्या किंवा अशक्य अशा गोष्टी सुद्धा आपल्याला स्वप्नात दिसतात. जागृत अवस्था आणि स्वप्न यामध्ये फरक कसा करावा? जागृत अवस्थेत आपण आपल्या मर्जीने कार्य करतो, ज्ञान ग्रहण करतो. स्वप्न पडणे हे आपल्या हातात नाही. स्वप्नात घडणाऱ्या घटना खर्या नसतात पण एखादे भीतीदायक स्वप्न बघितल्यानंतर फुटणारा घाम, हृदयाची धडधड खरी असते. त्याच्या उलट अतिशय आनंददायी अशी स्वप्ने सुद्धा आपण बघतो ज्यामुळे आपल्याला जाग आल्यावर सुद्धा प्रसन्नता मिळते. आपण स्वप्नात खातो पितो, इतरांशी बोलतो स्वप्नात आपण पूर्ण जग फिरून येऊ जे प्रत्यक्षात कधीच घडलेले नसेल. आपण ज्यांना स्वप्नात पाहतो, त्यांनी आपल्याला त्यांच्या स्वप्नात पाहिले, असेही होत नाही. आपण आपले डोळे बंद ठेवूनच स्वप्न बघतो. म्हणजे तसे बघायला गेले तर ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये यांच्या मदतीशिवाय. फक्त आपले मन आणि बुद्धी हेच स्वप्न पाहण्यास पुरेशी आहे. आपल्या मनाचे कार्य चालू असते, यामुळेच सात अंगे

आणि एकोणीस मुखांचा उल्लेख करून त्यांचे सूक्ष्म रूप कार्यरत असते असे येथे सूचित केले आहे. ह्या सर्वांच्या मागे आहे आपली चैतन्यशक्ती म्हणजे आत्मा. ज्याच्या कडे तेज आहे तो तैजस. खरेतर अंतरंगातील ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी कोणत्याही प्रकाशाची आवश्यकता नाही. म्हणजेच ज्ञानरूपी तेजाचा उल्लेख येथे केला आहे. स्वप्नांच्या आधारे आपल्या मानसिक स्थितीचा अंदाज बांधणे शक्य आहे. स्वप्नात पाहिलेल्या कोणत्याही गोष्टी त्या क्षणी प्रत्यक्ष घडत नसतात. काहींना भविष्यात घडणाऱ्या गोष्टींची चाहूल स्वप्नात लागते असे म्हणतात.

थोडक्यात सूक्ष्माचे अवलंबन करणारा, सूक्ष्माचा उपभोग घेणारा असा हा तैजस द्‌वितीय पाद आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

स्वप्न हे कार्यस्थान असणारा, अंतःस्थिती पाहणारा सात अंगे आणि एकोणीस मुखांनी विषयांचा उपभोग घेणारा तैजस हा द्‌वितीय पाद आहे.

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्।

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥5 ॥

यत्र सुप्तः कञ्चन कामम् न कामयते। कञ्चन स्वप्नम् न पश्यति। तत् सुषुप्तम् सुषुप्तस्थानः एकीभूतः प्रज्ञानघनः एव आनन्दमयः हि आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः तृतीयः पादः ॥

यत्र जेथे अव्यय

सुप्तः गाढ निद्रा सुप्त पु. प्र. ए. व.

स्वप्+क्तः प्रत्यय

कञ्चन कोणतीही कम्+चन पु. द्‌वि. ए. व.

कम् किम् सर्वनाम पु. द्‌वि. ए. व.

सर्व. पुं. द्‌वि. ए. व.

कामम् कामना काम पु. द्‌वि . ए. व.

न अव्यय

कामयते इच्छा करतो काम् धातु कर्तरि लट् लकारः आत्मने पदम् प्र पु. ए. व.

कञ्चन कोणतेही कम्+चन पु. द्वि. ए. व.

स्वप्नम् स्वप्न नपु. प्र. ए. व.

न अव्यय

पश्यति पाहतो दृश् धातु कर्तरि लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

तत् ते तद् नपु. प्र. ए. व.

सुषुप्तम् सुषुप्ती सुषुप्त पु. द्वि. ए. व.

सुषुप्तस्थानः सुषुप्ती हे कार्य/अवस्था

सुषुप्तम् स्थानम् यस्य सः

सुषुप्तस्थान पु. प्र. ए. व.

एकीभूतः एकवटलेला एकीभूत पु. प्र. ए. व.

प्रज्ञानघनः केवळ प्रज्ञा प्रज्ञानघन पु. प्र. ए. व.

एव नक्की अव्यय

आनन्दमयः आनन्दमय पु. प्र. ए. व.

हि अव्यय

आनन्दभुक् आनंद उपभोगणारा आनन्दभुज् नपु. प्र. ए. व.

चेतोमुखः चेतनाशक्तीचे द्वार चेतोमुख पु. प्र. ए. व.

प्राज्ञः प्राज्ञ पु. प्र. ए. व.

तृतीयः तृतीय पु. प्र. ए. व.

पादः पाद पु. प्र. ए. व.

मराठी झोपणे, झोपवणे ह्या शब्दावर अनेक शाब्दिक कोट्या निरनिराळ्या अर्थाने प्रचलित आहेत. येथे मात्र सुषुप्ती म्हणजे गाढ झोप एवढाच अर्थ आहे.

आधीच्या दोन मंत्रांमधे बहिःप्रज्ञः आणि अंतःप्रज्ञा अशा दोन स्थानांना अनुक्रमे वैश्वानर आणि तैजस अशा संज्ञा सांगून झाल्यावर ते दोन्हीही नाही अशी अवस्था म्हणजे सुषुप्ती. साधारण सुरवातीचे काही तास आपली झोप गाढ अशी असते नंतर ती सावध होत जाते. गाढ झोपेत आपल्या मेंदू चे कार्य हृदय आणि श्वसन अतिशय कमी गतीने चालू असते म्हणजे एक प्रकारे शरीराला विश्रांती मिळत असते. जे काही शरीराचे कार्य ह्या अवस्थेत चालू असते त्यावर आपल्या इच्छेचा काहीच प्रभाव नसतो. अती झोप आणि गाढ झोप ह्यामधील नेमका फरक समजून घ्यायला हवा. अती झोप आणि आळशीपणा हे तामसी वृत्तीचे लक्षण आहे.

जाग्रतस्वप्नसुषुप्तभेदे तुर्याभोग संवित।ज्ञानं जाग्रत। स्वप्नोविकल्पाः।

अविवेको मायासौषुप्तम्।

त्रितयभोक्ता वीरेशः।

शिवसूत्र 2।।

जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थांना पूर्णपणे जाणून घेतल्यास तुर्यावस्था चे सुद्धा ज्ञान होते.

ज्ञान म्हणजेच जाग्रत अवस्था तर विकल्प म्हणजे स्वप्नावस्था. अविवेक अर्थात स्व-बोधाचा अभाव हा मायामय असून ती सुषुप्ती अवस्था आहे. ह्या तीनही गोष्टींच्या भोक्त्याला वीरेश म्हणतात.

स्वप्नात पाहिलेल्या गोष्टी खऱ्या हे फक्त स्वप्नावस्थेतच म्हणता येते. मग जागृत अवस्थेचे काय? तेव्हा दिसणारे जग हे सुद्धा मिथ्याच. जागृत नाही, स्वप्न सुद्धा नाही ती अवस्था म्हणजे सुषुप्ती. निद्रिस्त माणूस त्या काळापुरता इच्छाआकांक्षा कामनांपासून दूर असतो. एवढेच नव्हे तर त्याचा बाह्य जगाशी सुद्धा काहीच संबंध नसतो. ह्याला आत्मसंतुष्ट असे म्हणता येईल. म्हणूनच ह्या मंत्रात आत्म्याचे आनंदमय आणि केवळ आनंदाचा उपभोग घेणारा आनंदभुक असे वर्णन केले आहे. योगसूत्रातील समाधी अवस्था आणि सुषुप्ति ह्यामधे फक्त

झोपेचा फरक. परमात्म्याशी एकरूप होणाऱ्या ह्या दोन्ही अवस्था, कारण ह्या मंत्रात एकीभूत असा शब्द वापरला आहे.

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ न्यायदर्शनम् 4.1.63॥

जसे सुषुप्त अवस्थेत मनुष्याला स्वप्न सुद्धा पडत नसल्याने भावनिक क्लेश होत नाहीत तसेच मोक्ष अवस्थेत घडते.

आत्म्याच्या ह्या तिसऱ्या भागाला प्राज्ञ असे म्हटले आहे. प्रज्ञानघन म्हणजे केवळ ज्ञान. ज्ञानाशिवाय दुसरे काहीही नाही.अशा ह्या आत्म्याच्या तिसऱ्या पादाला चेतोमुख असे म्हटले आहे. चित्त हेच ते मुख. आधीच्या दोन्ही पादांना एकोणीस मुखे आणि सात अंगे होती. आधीच्या मंत्रात बहिप्रज्ञ आणि अंतःप्रज्ञ असे आत्म्याचे वर्णन केले होते. जागृत आणि स्वप्न अवस्थेत मनाचा सहभाग असतो. गाढ निद्रा अवस्थेत कोणतीच ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये सक्रिय नाहीत. कार्यरत आहे ती फक्त चेतनाशक्ती. शिवसूत्र आणि शंकरभाष्यामधे सुषुप्ती अवस्थेला अज्ञान असे म्हटले आहे कारण रूप शब्द रस गंध आणि स्पर्श ह्या सर्वांचा अभाव या अवस्थेत दिसून येतो. स्वामी चिन्मयानंद यांनी चेतोमुख चा अर्थ स्वप्नावस्था आणि जागृत अवस्था यामध्ये प्रवेश करण्यासाठीचे द्वार असे म्हटले आहे. ह्याचा अर्थ कसा समजून घ्यायचा? त्यासाठी नवजात शिशु मी डोळ्यासमोर आणते. रूढार्थाने त्याने अजून बाह्यजगाचे ज्ञान प्राप्त केलेले नाही. पंचभूतांच्या गुणांपैकी जेमतेम स्पर्शाचे त्याला आकलन आहे. आणि हळूहळू तो आपल्या ज्ञानेन्द्रियांद्वारे ज्ञान प्राप्त करून घेणार आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

गाढ झोपी गेलेला कोणतीही इच्छा बाळगत नाही, कोणतेही स्वप्न पाहत नाही. सुषुप्ती हे ज्याचे कार्यस्थल, असा आत्मा एकजिनसी, आनंदमयी, आनंद उपभोगणारा असा तिसरा पाद, प्राज्ञ होय.

एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥6 ॥

एषः सर्वेश्वरः। एषः सर्वज्ञः। एषः अन्तर्यामी। एषः सर्वस्य योनिः। हि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥

एषः हा एतद् पु. प्र. ए व.

सर्वेश्वरः सर्वांचा ईश्वर सर्वेश्वर पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए व.

सर्वज्ञः सर्व जाणणारा सर्वज्ञ पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए व.

अन्तर्यामी आतून नियमन करणारा अन्तर्यामिन् पु. प्र. ए. व.

अन्तः+यामि

एषः हा एतद् पु. प्र. ए व.

सर्वस्य सर्व पु. ष. ए. व.

योनिः उगमस्थान योनि स्त्री. प्र. ए. व.

हि अव्यय

भूतानाम् सजीवांचे भूत नपु. ष. ब. व.

प्रभवाप्ययौ उत्पत्ती आणि लयस्थान प्रभवः+ अपिअयः

प्र+भू धातु होणे + अय् धातु जाणे

सर्वात पहिल्या मंत्रात ॐकाराचे विवेचन आपण वाचले. ॐकार त्रिकालातीत असे शाश्वत आहे असे आपण वाचले. त्यापुढील मंत्रात आपण ब्रह्म म्हणजेच आत्मा आणि त्याचे चार पाद आहेत असे वाचले. त्यापैकी आपण तीन पादांची माहिती करून घेतली. आता ह्या मंत्रात हा आत्मा सर्वांचा ईश्वर असे म्हटले आहे. म्हणजे फक्त 5व्या मंत्रातील प्राज्ञ कि वैश्वानर आणि तैजस सुद्धा हे अजून स्पष्ट झालेले नाही. आपण हे संपूर्ण आत्म्याबद्दल म्हटले आहे असे मानू. सर्वेश्वर म्हणजे सर्वांचा ईश्वर. त्याच्या इच्छेला मान दिलाच पाहिजे असे एका सुभाषितात खुद्द महादेवांना उद्देशून म्हटले आहे.

स्वयं महेश: श्वसुरो नगेश:, सखा धनेशस्तनयो गणेश : ।तथापि भिक्षाटनमेव शम्भो:,बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

स्वतः भगवान शंकर, त्यांचे ससुर हिमालय आहेत, ज्यांचे मित्र कुबेर, पुत्र गणेश आहेत, तरीसुद्धा, शंभूने भिक्षाटन केले आहे, कारण ईश्वराची इच्छा (ईश्वरेच्छा) अधिक शक्तिशाली आहे. आधीच्या मंत्रात आत्म्याचा तिसरा भाग म्हणजे प्राज्ञ ह्याला चेतोमुख असे म्हटले होते. चेतोमुख म्हणजे स्वप्नावस्था आणि जागृत अवस्था यामधे प्रवेश करण्याचे द्वार असा अर्थ आपण वाचला होता.

जागृत अवस्थेत मायाशक्ती चा प्रभाव, स्वप्नावस्थेत आपण स्वतःच निर्माण केलेले मायाशक्तीच्या प्रभावाखालचे जग आहे आणि सुषुप्ती अवस्थेत मात्र सर्व काही स्थिर आहे. ह्याचाच दुसरा अर्थ नित्य प्रलय याच्याशी जोडला गेला आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 8 व्या अध्यायातील 18,19 व्या श्लोकात नित्य प्रलयांचे विवेचन केले आहे. विष्णु पुराणात चार प्रकारच्या प्रलयांचे वर्णन केले आहे, त्यापैकी नित्य प्रलय म्हणजे सजीवांचा सरसकट होणारा मृत्यू आणि मृत शरीराचे पंचमहाभूतांमधे होणारे विलीनीकरण. हे एक प्रकारचे परीवर्तन सुद्धा आहे. जसे पाने फुले गवत वाळून जातात आणि नव्याने तयार होतात. जलाशयातील पाण्याची वाफ होते आणि पुन्हा पाऊस पडतो. सुषुप्ती अवस्थेला सुद्धा नित्य प्रलय असे म्हटले आहे. गाढ झोपेत सर्व इन्द्रिये जणू काही लोप पावतात. मन आणि चेतना शक्ती मध्ये विलीन होतात आणि सुप्तावस्थेत जातात. जाग आल्यावर पुन्हा कार्यान्वित होतात. गाढ झोप पूर्ण झाल्यावर जणू काही नवीन सुरुवात केल्यासारखे ताजेतवाने वाटते. ह्याचे वर्णन एच एच विल्सन ने दिवा विझणे आणि नव्याने प्रकाशित होणे असे केले आहे. आत्म्याशिवाय जीव निर्माण होऊ शकणार नाही. समस्त योनींमधे (84 लक्ष) जितकी मूर्त स्वरूप शरीरे निर्माण होतात, त्या सर्वांची मूळ (महान योनी) प्रकृति आणि बीज देणारा पिता मी आहे. असे श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 14 व्या अध्यायातील 5 व्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्णांनी म्हटले आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हा सर्वांचा ईश्वर आहे, सर्व काही जाणणारा आहे, आंतर मनोवृत्तींचे नियमन करणारा, सर्वांचे उगमस्थान, भूत मात्रांचे उत्पत्तीस्थान आणि लयस्थान आहे.

6व्या मंत्रानंतर श्री गौडपादाचार्यांच्या कारिका सुरू होतात. एकूण 215 कारिका त्यांनी 4 प्रकरणात लिहिल्या आहेत त्यापैकी पहिल्या आगम ह्या प्रकरणात एकूण 29 कारिका आहेत. कारिका म्हणजे छंदात्मक पद्य जे मुख्य मुद्याच्या अनुषंगाने लिहिले जाते. येथे त्याला

माण्डूक्य कारिका असे म्हणता येईल. कृ धातु + ण्वुल् प्रत्यय अशी कारिकेची व्युत्पत्ती आहे. कारिका म्हणजे एक प्रकारचे विश्लेषण किंवा टिप्पणी. एखादा सिद्धान्त कमीतकमी शब्दात उलगडून दाखवणे म्हणजे कारिका. संक्षिप्तसूत्रबह्वर्थसूचकः श्लोकः कारिका असे कारिकेचा वर्णन केले आहे. लेख. आणि कारिका मध्ये हाच तो फरक. माण्डूक्य कारिका मधील पहिली कारिका 6 मंत्रांच्या नंतर आली आहे, ह्याचा अर्थ त्या सहा मंत्रांचा गोषवारा येथे दिला असावा. आपण इतके भाग्यवान आहोत की ह्या कारिकांवर आदी शंकराचार्यांनी लिहिलेले भाष्य उपलब्ध आहे. पहिल्या सहा मंत्रासाठी आचार्यांनी नऊ कारिका लिहील्या आहेत, त्यानंतर सातवा मंत्र सुरू होतो.

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः। घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ K1॥

विभुः विश्वः बहिष्प्रज्ञो तैजसः हि तु अन्तः प्राज्ञः तथा प्राज्ञः घनप्रज्ञः एक एव त्रिधा स्मृतः

विभुः विश्वः सर्वव्यापी असा

विभु पुं. प्र. ए. व.

विश्वः विश्व पुं. प्र. ए. व.

बहिष्प्रज्ञः बाह्य स्थूल विषय जाणणारा

बहिष्प्रज्ञ पुं. प्र. ए. व.

तैजसः तैजस(सूक्ष्म विषय जाणणारा) तैजस् पुं. प्र. ए. व.

हि खरेच अव्यय

तु परन्तु अव्यय

अन्तः आंतरिक जग अन्त पुं. प्र. ए. व.

प्रज्ञः जाणकार प्रज्ञ पुं. प्र. ए. व.

तथा तसे अव्यय

प्राज्ञः प्राज्ञ पुं. प्र. ए. व.

घनप्रज्ञः जाणीव एकवटलेला

घनप्रज्ञ पुं. प्र. ए. व.

एक

एव नक्की अव्यय

त्रिधा त्रि+धा तीन प्रकारे

स्मृतः ओळखले जातात स्मृ धातु क्त प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

वैश्वानर, तैजस आणि प्राज्ञ म्हणजेच अनुक्रमे जागृती स्वप्नावस्था आणि सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थातील आत्म्याचा फरक आपण विस्ताराने समजून घेतला आहे. ह्या तीन अवस्था मध्ये असणारा तो केवळ एकच असतो. थोडक्यात आत्म्याला आपल्या आकलनासाठी तीन भागात विभागले गेले असले तरी तो एकमेव शुद्ध असा आहे आणि प्रत्येक आत्मा, चैतन्यशक्ती त्या शरीरापुरती मर्यादित आहे. कारण प्रत्येक व्यक्तिमधे असणारी चैतन्यशक्ती आणि त्या द्वारे येणारे अनुभव हे दुसऱ्या व्यक्तीला लागू होत नाहीत. आत्म्याचे एकजिनसी स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी शंकरभाष्यामधे बृहद-आरण्यक 4.3.18 आणि 4.3.19 ह्या मंत्रात नमूद केलेल्या महामत्स्यादि (मत्स्य आदी) दृष्टांताचे उदाहरण दिले आहे. जसे एक मोठा मासा नदीच्या दोन्ही किनाऱ्यावर सहज जाऊ शकतो त्याचप्रमाणे जागृत आणि स्वप्न अवस्थेत आत्मा सहजपणे संचार करतो. जसे आकाशात भरारी घेणारा पक्षी सहजतेने आपल्या घरट्यात जाऊन विश्रांती घेतो तसेच आत्मा गाढ निद्रावस्थेत जातो.

ह्या कारिकेचा थोडक्यात अर्थ असा की

सर्वविश्वव्यापी बहिष्प्रज्ञ, तैजस अन्तःप्रज्ञ आणि घनप्रज्ञ प्राज्ञ असा एकच आत्मा तीन प्रकारे ओळखला जातो.

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः | आकाशे च हृदि प्रज्ञास्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ||k2||

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वः तैजसः तु मनसि अन्तः प्राज्ञः हृदि आकाशे च देहे त्रिधा व्यवस्थितः

दक्षिणाक्षिमुखे उजव्या डोळ्यात दक्षिणम् अक्षि मुख नपु. स. ए. व.

विश्वः विश्व पु. प्र. ए. व.

तैजसः तैजस् पु. प्र. ए. व.

तु परन्तु अव्यय

मनसि मनात मनस् नपुं. स. ए. व.

अन्तः अन्त पुं. प्र. ए. व.

प्राज्ञः प्राज्ञ पुं. प्र. ए. व.

हृदि हृदय हृद् नपुं. स. ए. व.

आकाशे आकाशात आकाश पुं. स. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

देहे शरीरात देह पुं. स. ए. व.

त्रिधा तीन प्रकारे त्रि+धाच् प्रत्यय

व्यवस्थितः स्थित आहेत व्यवस्थित पु. प्र. ए. व.

आत्म्याला निरनिराळ्या उपाधी जोडल्या की त्याचे निरनिराळे पैलू आपल्या समोर येतात जसे देहात्मा, जीवात्मा, परमात्मा. वास्तविक ह्या सर्वांमध्ये आत्मा एकच. माण्डुक्योपनिषदात आत्म्याचे तीन भाग आपण वाचले. त्याला तीन अवस्थांप्रमाणे नावे दिली आहेत जसे वैश्वानर, तैजस आणि प्राज्ञ. आपल्या शरीरात असणाऱ्या पंच प्राणांना त्यांच्या स्थानांप्रमाणे वेगवेगळी नावे दिली आहेत. आपल्या शरीरात असणाऱ्या पंच प्राणांची सुद्धा अशीच निरनिराळी स्थाने मानली जातात.

ह्या कारिकेत तीन आत्म्यांची स्थाने निश्चित केली आहेत. डोळ्यांमध्ये प्राण अधिक काळ राहतो, याला इन्ध असे नाव आहे. [इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः (बृहदारण्यक – 4.2.2) नेत्र हे विषयग्रहणाचे प्रमुख द्वार अगर मुख आहे.

येथे उजव्या डोळ्याचा आवर्जून उल्लेख केला आहे जो जास्त शक्तीशाली असावा, ज्यायोगे आपल्याला ज्ञान प्राप्त करणे सोपे होते. म्हणून येथे वैश्वानराचे अस्तित्व आहे. स्वप्नांचा आणि मनाचा घनिष्ठ संबंध आहे. सहाजिकच तैजसाचे वास्तव्य मनात आहे.

आपल्या भावभावनांचा संबंध आपण हृदयाशी जोडतो. भावभावनांचे हिंदोळे आपल्या मनात चालूच असतात पण त्याला जोड लाभते ती विवेकबुद्धी ची. ह्या कारिकेत हृदय आकाश असा शब्दप्रयोग केला आहे.

सुषुप्ती अवस्थेचा आनंदमय कोषाशी संबंध जोडला गेला आहे.

ह्या कारिकेचा थोडक्यात अर्थ असा की

उजव्या डोळ्यात वास करणारा तो वैश्वानर, मनामध्ये तैजस आणि हृदय आकाशात प्राज्ञ असे एकच आत्मा तीन प्रकारे वास करत असतो.

विश्वो हि स्थूलभुङ्ःनित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् आनंदभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत || k 3 ||

विश्वः हि नित्यम् स्थूलभुक् तैजसः प्रविविक्तभुक् आनंदभुक् तथा प्राज्ञः त्रिधा भोगम् निबोधत

विश्वः विश्व पु. प्र. ए. व.

हि परन्तु अव्यय

नित्यम् नेहमी नित्य नपुं. प्र. ए. व.

स्थूलभुक् स्थूल विषयांचे भोग स्थूलभुज् स्त्री. प्र. ए. व.

तैजसः तैजस पु. प्र. ए. व.

प्रविविक्तभुक् सूक्ष्माचा भोग घेणारा प्र+अवि विक्तभुक् विक्तभुज् स्त्री. प्र. ए. व.

भुज् धातु भक्षण करणे

आनंदभुक् आनंद भोगतो आनंदभुज् स्त्री. प्र. ए. व.

तथा तसे अव्यय

प्राज्ञः प्राज्ञ पु. प्र. ए. व.

त्रिधा तीन त्रि+धाच् प्रत्यय

भोगम् भोगाचे अनुभव भोग नपुं. प्र. ए. व.

निबोधत जाणून घ्या नि+बुध् धातु भ्वादिः कर्तरि लोट् लकारः परस्मै पदम् म. पु. ब. व.

आतापर्यंत आपण माण्डुक्योपनिषदात वाचलेले 6 मंत्र आणि 2 कारिका ह्या वरून वैश्वानर तैजस आणि प्राज्ञ यासंबंधी बऱ्यापैकी माहिती आपण करून घेतली. आता ह्या पुढील कारिकेत आणखी वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

बाह्य इंद्रियांमुळे बाह्य जगाचे म्हणजे स्थूल विषयांचेच ज्ञान होते. इन्द्रियांपेक्षा मन सूक्ष्म आहे. मनाला सूक्ष्म विषयांचे ज्ञान होते. मनात कोरल्या गेलेल्या स्मृतींमुळे स्वप्नावस्थेत सर्व विषयांचा आनंद घेता येतो. सुषुप्ती अवस्थेत जागृत आणि स्वप्नावस्था लोप पावतात. त्यामुळे उरतो तो फक्त आनंद. म्हणून ह्या कारिकेत असे म्हटले आहे की

विश्व हा नित्य स्थूल पदार्थांचा भोक्ता आहे. सूक्ष्म विषयांचे भोग तैजस घेतो आणि प्राज्ञ केवळ आनंदच उपभोगतो. असे तीन अवस्थांतील तीन प्रकारचे भोग असतात ते जाणून घेणे आवश्यक आहे.

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् | आनंदश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत || k 4 ||

विश्वम् स्थूलम् तर्पयते तैजसम् तु प्रविविक्तं तथा प्राज्ञम् आनंदः च त्रिधा तृप्तिम् निबोधत।।

विश्वम् विश्व पु. द्वि. ए. व.

स्थूलम् स्थूल नपुं. द्वि. ए. व.

तर्पयते तृप्त होतो तृप्+णिच् चुरादिः कर्तरि लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

तैजसम तैजस पु. प्र. ए. व.

तु परन्तु अव्यय

प्रविविक्तम् सूक्ष्म विषयांनी प्र+अवि+विच् धातु क्त प्रत्यय पुं. द्वि. ए. व.

तथा तसे अव्यय

प्राज्ञम् प्रज्ञ+अण् प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

आनंदः आनंद पु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

त्रिधा तीन त्रि+धाच् प्रत्यय

तृप्तिम् तृप्ती तृप्ति स्त्री. द्वि. ए. व.

निबोधत समजून घ्या नि+बुध् धातु भ्वादिः कर्तरि लोट् लकारः परस्मै पदम् म. पु. ब. व.

आधीच्या कारिकेत तीन प्रकारच्या भोगांविषयी सांगितले होते आता ह्या कारिकेत त्याचे परीणाम कसे होतात ह्याचे वर्णन केले आहे. ह्या कारिकेत असे म्हटले आहे की स्थूल विषय विश्वाला तृप्ती देतात, सूक्ष्म विषय तैजस ला संतुष्ट करतात तर प्राज्ञ ला परमानंद तृप्त करतो. तृप्तीचे हे तीन प्रकार समजून घेतले पाहिजे.

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ k 5॥

त्रिषु धामसु यत् भोज्यम् भोक्ता यः च प्रकीर्तितः एतद् उभयम् यः तु वेद सः भुञ्जानः अपि न लिप्यते।

त्रिषु तीन त्रि नपुं. स. ब. व.

धामसु अवस्था धामन् नपुं. स. ब. व.

यत् जे यत् नपुं. प्र . ए. व.

भोज्यम् अनुभाव्य भुज् धातु कर्मणि +ण्यत् प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

भोक्ता अनुभावक भोक्तृ पुं. प्र. ए. व.

भुज् धातु तृच् प्रत्यय

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

प्रकीर्तितः वर्णन केले आहे प्र+कृत् धातु + णिच् + क्त प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

एतद् या एतद् नपुं. प्र. ए. व.

उभयम् दोन्ही उभय पुं. द्वि. ए. व.

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

तु परन्तु अव्यय

वेद जाणतो विद् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद उ. पु. ए. व.

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

भुञ्जानः उपभोग भुञ्जान पु. प्र. ए. व.

भुज् धातु शानच् प्रत्यय

अपि सुद्धा अव्यय

न अव्यय

लिप्यते लिप्त होणे लिप् धातु तुदादिः कर्मणि लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

3 ऱ्या कारिकेत आपण तीन भोक्ता आणि ते घेत असलेल्या भोगांचे वर्णन वाचले आहे. आता ह्या कारिकेत आत्मसाक्षात्काराचा उल्लेख केला आहे. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था आणि विश्व, तेजस् आणि प्राज्ञ हे त्यांचे भोक्ते आहेत. हे भोग,स्थूल इंद्रिये, सूक्ष्म मन आणि हृदयाकाश यांच्या साह्याने उपभोगले जातात. भोग्य वस्तू आणि तीन भोक्ता हे केवळ आपल्या विचारांतून आलेले आहेत अन्यथा ते एकच आहेत.

ह्या कारिकेचा थोडक्यात अर्थ असा आहे की

जो तीनही अवस्थांच्या अनुभवाचे विषय आणि अनुभवकर्ता या दोन्ही गोष्टी असे एकच जाणतो, तो ह्या गोष्टींमुळे प्रभावीत होत नाही.

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून् पुरुषः पृथक् ॥ K6 ॥

सर्वभावानाम् प्रभवः सताम् इति विनिश्चयः प्राणः सर्वम् जनयति पुरुषः चेतोंशून् पृथक्

सर्वभावानाम् सर्व कार्यांचे सर्वभाव पुं. ष. ब. व.

प्रभवः कारण प्र+भू धातु +अच् /अप् प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

सताम् (सत्य) आहे सत् पुं. ष. ब. व.

अस् धातु शतृ प्रत्यय

इति अव्यय

विनिश्चयः निश्चित वि+निस्+चय् धातु +अच् प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

जनयति जिवंत ठेवतो जन् + णिच् प्रत्यय जुहोत्यादिः कर्तरि लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

पुरुषः पुरुष पुं. प्र. ए. व.

चेतोंशून् किरणयुक्त चेतना युक्त

चेतोंशु चेतस्+अंशु द्वि. ब. व.

पृथक् वेगवेगळे अव्यय

थोडेसे विषयांतर, करून विश्वनिर्मितीच्या विषयावर ह्या कारिकेत चर्चा केलेली दिसतेय. शास्त्राच्या साह्याने हे विश्व कसे निर्माण झाले ते सांगता येते पण ते का निर्माण झाले ते कसे सांगणार? जे सत्य आहे, जे अस्तित्वात आहे त्याचाच परिणाम म्हणून निश्चितपणे सर्व भाव निर्माण झाले. एका सत्यापासून अनेक सत्य निर्माण झाली. जे असत्य आहे त्याचे अस्तित्वच नाही हे सांगताना वांझ स्त्रीच्या बालकाचे उदाहरण दिले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या विभूतीयोग नाव असलेल्या 10 व्या अध्यायात श्रीभगवानकृष्णांनी आपणच विश्वनिर्मितीचे मूळ असल्याचे सांगितले आहे. ह्या कारिकेत प्राण आणि पुरुष ह्या दोघांचा उल्लेख केला आहे. निरनिराळ्या पाण्याच्या डबक्यात सूर्याची अनेक प्रतिबिंबे दिसू शकतात. पण सूर्य एकच आहे. ह्या कारिकेत

असे म्हटले आहे की सर्व सत्य वस्तूंचे उत्पत्तिस्थान प्राण असून तोच निरनिराळे भाव निर्माण करतो. तर पुरुष आपल्या निरनिराळ्या ज्ञानरूपी किरणांनी चराचर सृष्टी निर्माण करतो.

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिन्यैर्विकल्पिता ॥ K7 ॥

अन्ये सृष्टिचिन्तकाः विभूतिम् प्रसवम् मन्यन्ते अन्यै तु सृष्टीः स्वप्नमायासरूप इति विकल्पिताः।

अन्ये दुसरे अन्य पुं. प्र. ब. व.

सृष्टिचिन्तकाः सृष्टिच्या निर्मिती बद्द्ल विचार करणारे सृष्टिचिन्तक पुं. प्र. ब. व.

विभूतिम् परमेश्वराची विभूति स्त्री. द्वि. ए. व.

प्रसवम् निर्मिती प्रसव पुं. द्वि. ए. व. प्र+सु धातु +अच् प्रत्यय

मन्यन्ते समजतात मन् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ब. व.

अन्यै तर आणखी काही अन्य पुं. तृ. ब. व.

तु परन्तु अव्यय

सृष्टीः सृष्टी स्त्री. प्र. ए. व.

स्वप्नमायासरूपा स्वप्नातीत माया रूपी

स्वप्नमायासरूप स्त्री. प्र. ए. व.

मा धातु मानणे

मा धातु +ण= माय.

इति अव्यय

विकल्पिताः कल्पना करतात विकल्पिता स्त्री. प्र. ब. व.

6व्या मंत्रापासून सृष्टीच्या निर्मितीच्या सिद्धांतांची चर्चा सुरू झाली आहे. ह्या मंत्रातील अन्ये या शब्दाचा उपयोग आधीच्या मंत्राचा अर्थ जोडून घेण्यासाठी करायला हवा.

मा धातु 2 ऱ्या, 3 ऱ्या आणि 4 थ्या गणात आहे. तीनही चा अर्थ मोजणे तोलणे अनुमान करणे. त्याला ण प्रत्यय लावला कि मा+ण= माय. प्रथमैकवचने (पुं) - मायः । (स्त्री) - माया । (नपुं) - मायम् ।अशी तीन लिंगातील रूपे तयार होतात. ह्यातील अनुमान करणे असा अर्थ घेतला तर ह्या मंत्राचा अर्थ समजायला सोपे जाईल.

आधीच्या मंत्रात जनयति असे म्हटले होते येथे प्रसव असे म्हटले आहे. सृष्टीच्या निर्मितीचे चार सिद्धांत आहेत. समस्त जगत आणि जीव ह्यामधे ब्रह्माचा अंश आहे. तोच ह्या निर्मिती चे कारण आहे. ह्या सिद्धांताला परिणामवाद असे म्हटले जाते.

विवर्त चा अर्थ आहे "एक स्पष्ट किंवा भ्रामक रूप". आपल्या मनावरचे माया शक्ती चे आवरण निघून गेले की परमात्म्याची जाणीव होते. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 2 ऱ्या अध्यायातील 16 व्या श्लोकात म्हटल्या प्रमाणे जे सत्य आहे तेच शाश्वत आहे. असत्य चे कधी अस्तित्वच नसते. हाच तो विवर्त वाद.

ज' चा अर्थ आहे 'जन्म', अज' किंवा अजात' चा अर्थ आहे 'अजन्मा'. ह्या सिद्धांतानुसार काहीच निर्माण झाले नाही. हि सृष्टी कधी निर्माणच झाली नाही. सृष्टि ब्रह्माने व्याप्त किंवा अव्याप्त नाही तर सृष्टि म्हणजेच ब्रह्म आणि काहीच नाही. हे स्पष्ट करताना नेहमी मातीच्या मडक्याची उपमा दिली जाते. जसे मडके म्हणजे फक्त मातीचे एक नाव आणि रूप आहे. अजातवाद सुद्धा असेच काहीसे म्हणतो. हि सृष्टी म्हणजे केवळ एक नाव आणि रूप आहे. प्रत्यक्षात ते केवळ ब्रह्मच आहे. अजातवाद हा अद्वैत वेदांत तत्त्वज्ञ गौडपाद यांचा मूलभूत तात्विक सिद्धांत मानला जातो. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 14 व्या अध्यायातील 3 ऱ्या आणि 4 थ्या श्लोकात श्रीभगवानकृष्ण स्वतः ब्रह्माचे स्त्रोत आहेत आणि त्यांच्या मुळेच वैविध्यपूर्ण जीवसृष्टी निर्माण होते असे म्हटले आहे.

आरंभवादाच्या सिद्धान्तानुसार, ईश्वर कर्ता आहे आणि त्यानेच ब्रह्मांडातील रचना केली आहे. आणि कर्मानुसार जन्म प्राप्त होतो. न्याय-वैशेषिक दर्शनात आरंभवादाला सहमती दर्शवली आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

सृष्टीच्या निर्मितीचे चिंतन करणारे असे मानतात की, सृष्टी ही परमेश्वराच्या ऐश्वर्याचाच एक विस्तारीत भाग आहे. परंतु असेही एक मत आहे की हे स्वप्नवत माया रूपी अशी काल्पनिक निर्मिती आहे.

मन्यन्तेइच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ K8 ॥

सृष्टौ विनिश्चिताः सृष्टीः प्रभोः इच्छामात्रम् इति कालचिन्तकाः भूतानाम् प्रसूतिम् कालात् मन्यन्ते

सृष्टौ सृष्टीची उत्पत्ती सृष्टि स्त्री. स. ए. व.

विनिश्चिताः निश्चयाने वि+निर्+चि धातु निवडणे + क्तः प्रत्यय स्त्री. प्र. ब. व.

सृष्टिः सृष्टि स्त्री. प्र. ए. व.

सृज् धातु निर्माण करणे क्तिन प्रत्यय

प्रभोः परमेश्वराच्या प्रभु पु. ष. ए. व.

इच्छामात्रम् इच्छेने इच्छामात्र नपुं. द्वि. ए. व.

इति अव्यय

कालचिन्तकाः काळाला मानणारे कालचिन्तक पुं. प्र. ब. व.

चिन्त धातु चिंतन करणे

भूतानाम् भूतमात्रांची भूत नपुं. ष. ब. व.

प्रसूतिम् निर्मिती प्र+सू धातु +क्तिन् प्रत्यय स्त्री. द्वि. ए. व.

कालात् कालांतराने काल पुं. पं. ए. व.

कल् धातु कलणे

मन्यन्ते समजतात मन् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ब. व.

आधीच्या कारिकेत आपण सृष्टीच्या निर्मिती बद्दल विवेचन वाचले. आता ह्या कारिकेत त्याचा संबंध काळाशी जोडला आहे.

काळ नेहमी बदलत राहतो मात्र स्थिति स्थिर असते. महाविस्फोटातून आपले विश्व निर्माण झाले त्याच वेळी काळाची सुद्धा निर्मिती झाली. त्या क्षणापासून विश्वाचा पसारा वाढत गेला, म्हणजे काळ हे बदलाचे द्योतक आहे असे म्हणता येईल. हा बदल कायम भूतकाळातून भविष्यकाळाकडे प्रवास करताना दिसतो आणि हे निरंतर चालू आहे. काळ थांबला असे कधीच होत नाही. म्हणूनच आपण जगलेला क्षण आणि वेळ कायमस्वरूपी निघून जाते. घटनांची सुसंगती लावण्यासाठी काळ हे एकमेव प्रमाण आहे. हि कारिका वाचताना डार्विन च्या सिद्धान्ताची आठवण होते. काळानुरूप सजीवांची उत्क्रांती होत गेली हे डार्विन ने शास्त्रीय दृष्ट्या सांगितले. अगदी मानवी उत्क्रांती चे टप्पे सुद्धा आपल्याला माहीत आहेत, त्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. सजीवांमधे उत्परिवर्तन हे सतत चालू असतेच. अतिशय सूक्ष्म स्वरूपात घडणारे बदल डोळ्यांना दिसण्यासाठी बराच काळ जावा लागतो. असे सूक्ष्म बदल कंपनांच्या सिद्धान्तानुसार स्पष्ट करता येतील. 'ॐ' हा एक पवित्र ध्वनी आहे, ध्वनी म्हणजे कंपन.' शास्त्राचा आधार घेऊन एखादी गोष्ट म्हणजे येथे उत्क्रांती कशी घडली ते सांगता येते पण ती घडण्यामागे प्रयोजन काय हे कसे सांगणार? म्हणजेच आपल्याला परमेश्वराची इच्छा असे म्हणायला वाव आहे.

‘एकोऽहं बहुस्याम् प्रजायेय इति। ‘तैत्तिरीयोपनिषद् 2.6.4।।

आधी ब्रह्म किंवा परमात्मा एकटा होता. त्याला इच्छा झाली,

मग तोच सगळीकडे झाला म्हणजे दृश्यरूपाने जे दिसते आहे ते सगळे त्याच्याच अभिव्यक्तीचा भाग आहे. ते कशासाठी निर्माण केले आहे? या प्रश्नाचे उत्तर ‘तदर्थ एव’ म्हणजे त्याच्यासाठीच असे आहे.

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ।।पतंजली योग सूत्र 2.21 ।।

दृश्याचे अस्तित्व केवळ द्रष्ट्यासाठीच असते.

उपनिषदात सांगितले आहे की, सर्वांच्या हृदयात बसून तोच ही सृष्टी पाहत असतो किंबहुना या सृष्टीची निर्मिती त्याच्यासाठीच आणि त्यानेच केलेली आहे. ह्या कारिकेत वापरलेल्या प्रभू ह्या शब्दाचा अर्थच प्रकर्षाने असणे.

कोणत्याही कलाकाराची निर्मिती ही त्याच्या इच्छेनेच घडत असते.

येथे उल्लेख केलेल्या भूत ह्या शब्दाचा अर्थ पंचमहाभूतांची निर्मिती असाच घ्यायला हवा.

ह्या कारिकेचा थोडक्यात अर्थ असा की

परमेश्वराच्या इच्छेनेच ही सृष्टी निर्माण झाली असा सृष्टीचिंतकांचा दावा आहे तर कालचिन्तकांच्या म्हणण्यानुसार सृष्टी कालपरत्वे निर्माण झाली.

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ K 9॥

अन्ये सृष्टिः भोगार्थम् इति अपरे च क्रीडार्थम् इति एषः देवस्य अयम् स्वभावः आप्त कामस्य का स्पृहा

अन्ये दुसरे अन्य पुं. प्र. ब. व.

सृष्टिः सृष्टि स्त्री. प्र. ए. व.

भोगार्थम् उपभोगासाठी भोगार्थ पुं. द्वि. ए. व.

इति असे अव्यय

अपरे दुसरे अ+पर पुं. प्र. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

क्रीडार्थम् ईश्वरी लीलासाठी क्रीडार्थमिति पुं. द्वि. ए. व.

इति अव्यय

एषः तो एतद् पुं. प्र. ए. व.

देवस्य देवाचा देव पुं. ष. ए. व.

अयम् हा इदम् पुं. प्र. ए. व.

स्वभावः स्वभाव पुं. प्र. ए. व.

आप्तकाम संतुष्ट

आप्तः आप्त पुं. प्र. ए. व.

आप् धातु प्राप्त होणे क्त प्रत्यय

कामस्य कामनेच्या काम नपुं. ष. ए. व.

का किम् स्त्री. प्र. ए. व.

स्पृहा इच्छा स्पृह धातु +अच् प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

विश्वनिर्मिती बद्दल विवेचन करण्यास 6 व्या कारिकेपासून सुरवात झाली आणि निरनिराळे सिद्धान्त आतापर्यंत आपण वाचले जसे

1. प्राण आणि पुरुष यांनी निरनिराळे भाव आणि चराचर सृष्टी निर्माण केली.

2. सृष्टी म्हणजे परमेश्वराचे ऐश्वर्य.

3. हे जग स्वप्नवत माया रूपी काल्पनिक निर्मिती आहे.

4. परमेश्वराच्या इच्छेने सृष्टी निर्माण झाली.

5. सृष्टी काळाच्या ओघात निर्माण झाली.

आधीच्या कारिकेचा अर्थ वाचल्यावर तात्कालिन विचारप्रवाहांचा अंदाज येतो. श्री गौडपादाचार्यांच्या वेळी सुद्धा फक्त वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवणारे विचार अस्तित्वात होते असे लक्षात येते आहे. कोणत्याही विचारधारा चा पुरस्कार केला तरी सृष्टिकर्त्याच्या निर्मितीचा हेतू कसा शोधायचा? ह्या सृष्टीच्या निर्मितीचा कार्यकारण भाव विज्ञानाच्या आधारे स्पष्ट करता येत नाही.

एखादी घटना का घडली? त्यामागचे कारण काय होते? का? हे आपण तार्किकतेच्या साह्याने समजून घेऊ शकतो. आता ह्या कारिकेत आणखी नवीन विचार मांडला आहे. सृष्टीची निर्मिती भोगासाठी, आणि परमेश्वराच्या क्रीडेसाठी झाली आहे असा विचार मांडत असतानाच तो किती चुकीचा आहे हे पुढच्याच वाक्यात स्पष्ट केले आहे. सुग्रास अन्न ग्रहण केल्यानंतर पुन्हा जेवणाची इच्छा रहात नाही. मग परीपूर्ण अशा ब्रह्माची कोणती इच्छा अपूर्ण असावी?

ईशावास्योपनिषदातील पहिल्याच मंत्रात 'सर्व जग ईश्वराचे आवास आहे, ह्या सर्वाचा त्याग करून उपभोग घेतला पाहिजे.' असे म्हटले आहे.

चुकीचे वा विपरीत ज्ञान किंवा समजूत म्हणजे

भ्रम. यापासून तयार झालेला शब्द भ्रांती. सर्वात मोठी भ्रांती म्हणजे माया. या मायेच्या आश्रयामुळे जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति ह्या अवस्था निर्माण होतात. ह्या तीनही अवस्थांतील आत्मा हा सात्विक जरी असला तरी मायाशक्ती च्या प्रभावाखाली आहे. त्याच मायेमुळे सृष्टीची उत्पत्ती भोगासाठी, क्रीडेसाठी परमेश्वराच्या संकल्पाने, इच्छेने निर्माण झाली अशी संभ्रामक विधाने केली जातात.

स्वभावः म्हणजे स्वस्य भावः असा समर्पक शब्द येथे वापरला आहे. सृजनशीलता हा परमात्म्याचा स्वभाव आहे. जसे अग्नी ची उष्णता, समुद्राच्या लाटा, चंद्राची शीतलता हेच त्यांचे स्वभाव आहेत.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 ऱ्या अध्यायातील 22 व्या हेच सांगितले आहे.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।

नानवप्तमवाप्तव्यं एव वर्त च कर्माणि।।3.22।।

माझ्या साठी कोणतेही नियत कर्म नाही काही मिळवायचे सुद्धा नाही तरी सुद्धा मी कर्म करतच असतो. (कारण हाच माझा स्वभाव आहे.)

ह्या कारिकेचा थोडक्यात अर्थ असा की काही जण असे मानतात की हि सृष्टी परमात्म्याच्या उपभोगासाठी आहे, आणि काही जण म्हणतात की ते केवळ परमात्म्याचे मनोरंजन आहे. जो परीपूर्ण असा आहे, त्याच्या काय इच्छा असणार? (सृष्टीची निर्मिती) हा त्याचा स्वभाव आहे.

इथून पुढे परत माण्डुक्योपनिषदाच्या 7 व्या मंत्राला सुरवात झाली आहे.